

Використання корпоративних символів та емблем в обрядах переходу
(на матеріалах Харківського університету)

Рачков Євген Сергійович

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Аспірант історичного факультету,

тел. +38 050-978-59-35,

E-mail: e.historian@gmail.com

***Рачков Євген.* Використання корпоративних символів та емблем в обрядах переходу (на матеріалах Харківського університету).** У статті на основі компаративістського та семіотичного (структуралістського) підходів досліджується використання корпоративних символів та емблем в обрядах переходу в Харківському університеті протягом ХІХ – початку ХХІ ст. Університет розглядається не лише як соціальний інститут, але й як культурна спільнота, важливими умовами існування якої є певні ритуали та пов'язані з ними символи.

Ключові слова: Харківський університет, символ, емблема, обряд переходу.

***Рачков Евгений.* Использование корпоративных символов и эмблем в обрядах перехода (на материалах Харьковского университета).** В статье на основе компаративистского и семиотического (структуралистского) подходов исследуется использование корпоративных символов и эмблем в обрядах перехода в Харьковском университете в течение ХІХ – начале ХХІ ст. Университет рассматривается не только как социальный институт, но и как культурное сообщество, важными условиями существования которого выступают определенные ритуалы и связанные с ними символы.

Ключевые слова: Харьковский университет, символ, эмблема, обряд перехода.

Rachkov Yevhen. The use of corporate symbols and emblems in rites of passage (on the materials of Kharkiv University). Using the comparative and semiotical (structuralistic) approaches, the article investigates a use of corporate symbols and emblems in rites of passage at Kharkiv University during the 19th – early 21st century. University is considered not only as a social institution, but also as a cultural community, whose existence is appreciably conditioned by certain rituals and symbols connected with these rituals.

Keywords: Kharkiv University, symbol, emblem, rites of passage.

Історія будь-якого університету нерозривно пов'язана із загальною університетською традицією, еволюція якої особливо яскраво відображається в університетських символах та емблемах. Вивчення їх, з одного боку, дозволяє побачити трансформацію того чи іншого типу університету, а з іншого, віднайти відповіді на питання про те, що являє собою університетська ідея та чи можемо ми взагалі казати про існування університетської ідентичності.

За усталеною думкою університетська корпорація одночасно є «реальною» та «уявною» спільнотою. Вона періодично підтверджує своє існування через виконання відповідних ритуалів, які створюють почуття спільності між членами корпорації та проводять кордони між ними і так звані «іншими». Все університетське життя є в широкому сенсі слова ритуалізованим: ритуалами сповнені і звичайні лекції, і різноманітні святкові заходи [2, с. 429]. Особливе місце серед цих ритуалів займають так звані «обряди переходу». Термін «обряди переходу» («rites de passage»), введений французьким дослідником А. ван Геннепом, означає символічні дії, які мають на меті забезпечити перехід людини з однієї світської або магічно-релігійної спільноти в іншу [3]. В університетському середовищі такими обрядами є, наприклад, свято першого дзвоника, церемонії посвяти у студенти і випуску з університету,

вручення дипломів. Необхідним і невід'ємним атрибутом цих та інших заходів є відповідні символи та емблеми. Вони наповнюють ритуали символічним змістом та нагадують про них тривалий час після їхнього завершення.

Мета дослідження – виявити характерні риси використання університетської символіки в обрядах переходу на прикладі Харківського університету.

Джерельною базою дослідження є символи та емблеми Харківського університету XIX – XXI ст. Основну частину цих матеріалів зібрали співробітники Музею історії університету та викладачі кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету. Автором статті даний комплекс був розширений та доповнений. З метою встановлення особливостей поширення та використання університетської символіки, відношення до неї її сучасників основні результати аналізу візуальних джерел були перевірені та уточнені автором на основі аналізу анкет випускників Харківського університету. Анкетування випускників було здійснено в рамках багаторічного проекту вивчення історії Харківського університету.

Сьогодні існують різноманітні методики аналізу візуальних матеріалів [10]. В даному дослідженні ми пропонуємо розглянути університетську символіку як результат асоціації концепту і візуального образу та подивитися на неї з позиції семіотичного (структуралістського) підходу [9, с. 14], зосередивши основну увагу на семантичному та прагматичному рівнях (вимірах) семіозису. Перший є рівнем зв'язку між знаком та об'єктом (десигнатом), який він позначає (денотує). Семантика вивчає знакові системи як засоби вираження змісту, основним предметом якої є інтерпретації знаків і знакосполучень. Другий виражає відношення знаків до їх інтерпретаторів. Прагматика має справу з біотичними аспектами семіозису, тобто зі всіма психологічними, біологічними та соціальними явищами, які спостерігаються в процесі функціонування знаків [5].

Слід відзначити, що формування та еволюція університетської символіки є складним та різнобічним процесом. Політична кон'юнктура, ідеологічні трансформації, загальні тенденції розвитку символіки та інші чинники мають

значний вплив на зовнішній вигляд та ідейне наповнення університетської символіки. За цих умов на рівні повсякденних академічних практик університетські символи та емблеми виконують консолідуючу функцію, а в умовах зовнішніх контактів – репрезентативну [6, с. 126].

Свято першого дзвоника та церемонія посвяти у студенти університету завжди відігравали значну роль у житті вже «не абітурієнтів» та ще «не студентів». В Харківському університеті під час цих урочистостей використовувалися різноманітні нагрудні знаки, емблеми факультетів, герб та гімн університету, студентський гімн.

Важливим атрибутом, що засвідчував вступ до Харківського університету в дореволюційний період, була університетська форма. Загалом, носіння мундирів було офіційно оформлено ще в 1804 – 1809 рр., проте аж до середини 1820-х рр. серед студентів спостерігалась відсутність одноманітності у вбранні. Для всіх університетів був введений однобортний каптан із темно-синього сукна та стоячим коміром. Єдиною ознакою, що позначала приналежність студента до відповідного університету, був колір вилоги (для Харківського університету він мав колір чорного бархату). Окрім мундира, комплект студентської форми включав віцмундир, дві пари панталонів, трикутний капелюх, шпагу та портупею [7, с. 37]. В університетах існувала традиція урочистого вручення гімназістам за високі досягнення у навчанні шпаг під час їх зарахування у студенти.

В радянський час власний формений одяг в університеті мали студенти геолого-географічного факультету. В Музеї історії Харківського університету зберігається декілька фотографій першої половини 1950-х рр., на яких зображені студенти геофаку, одягнуті в шинель та картуз. На петлицях, кашкеті, кокарді та гудзиках шинелі містилась емблема гірських інженерів – два схрещених золотих молотка. На погонах шинелі в лавровому вінку зображувалась абревіатура університету «ХГУ».

В 1970 – 1980-ті рр. на свято першого дзвоника почали запалювати «вогонь знань», виготовляти спеціальні нагрудні знаки для першокурсників. На одному з них, виробленому в 1971 р., міститься стилізоване зображення головного

корпусу та аббревіатура назви університету, розгорнутої книги. За результатами анкетування випускників університету встановлено, що в окремі роки такі знаки не використовували.

На сучасному етапі під час вступу до університету нагрудні знаки та формений одяг відсутні, натомість широкого застосування отримали штандарти факультетів (необхідний атрибут різноманітних університетських заходів [6, с. 126]), герб і гімн університету. Серед іншого під час церемонії посвяти може використовуватися символічний студентський білет та виголошуватися студентська присяга.

Іншим важливим для університетської спільноти обрядом переходу є церемонія випуску з університету та вручення дипломів. На початку XIX ст. студенти по завершенню навчання отримували свідоцтво – звичайний лист канцелярського паперу, на якому було зазначено походження випускника, його вік та оцінки за курси, що він їх прослухав. В кінці свідоцтва містилися посилання на урядові постанови, згідно з якими випускники університету отримували відповідні класні чини. Тривалий час відношення громадськості до цих свідоцтв було достатньо скептичним. Так, до університетських канцелярій часто надходили запити з різноманітних установ з проханням підтвердити право випускників на надані їм привілеї [2, с. 450]. З 1835 р. для студентів всіх університетів були введені атестати, а для кандидатів – дипломи. З 1863 р. студентам юридичних факультетів додатково видавалося посвідчення про благонадійність [2, с. 453].

Наприкінці XIX ст. в університетах Російської імперії, зокрема, Харківському університеті, сформувалась традиція видачі та подальшого носіння академічних знаків. Найбільшою за чисельністю та розповсюдженістю групою таких знаків стали нагрудні знаки випускників університету. В 1885 р. Міністерство народної освіти встановило особливий нагрудний знак для осіб, які були удостоєні наукового ступеня магістра або доктора. В 1889 р. для випускників університету був затверджений особливий золотий та срібний позолочений жетон. Жетон був іменним, на його зворотному боці вказувалися рік закінчення курсу та прізвище нагородженого. 11 червня 1899 р. був

заснований нагрудний знак для осіб, які закінчили немедичні факультети. Він являв собою витягнутий по вертикалі прорізний металевий ромб (золотий, срібний або бронзовий позолочений в залежності від фінансових можливостей нагороджуваного), покритий білою емаллю з накладеним на нього покритим синьою емаллю хрестом і увінчаний позолоченим зображенням двоголового орла (одного з найбільш використовуваних зображень в символіці Імператорського Харківського університету), трохи нижче якого містився лавровий вінок [4, с. 143]. Академічний знак цивільні особи мали носити на правій стороні грудей, всі інші – зліва. Додатково до нагрудного знаку зі срібла або міді могла бути виготовлена його зменшена копія для носіння на лацкані сюртука або фрака (так званий «фрачник») [8].

Практика вручення нагрудних знаків випускникам університетів перервалася з революційними подіями в 1917 р. та була відроджена лише після завершення Великої Вітчизняної війни, коли розпочалась спорадична реставрація окремих традицій класичних університетів. Концепція і стиль знака кардинально не змінилися – він являв собою злегка опуклий ромб, покритий синьою емаллю; по краю ромба розташовувалися білі емалеві смужки, обрамлені позолоченими бортиками; в центрі знака, на тлі синьої емалі, було накладено позолочене зображення герба Радянського Союзу. Існує кілька варіацій знака, в яких відбивалися трансформації у зовнішньому вигляді герба СРСР, який до того ж нетривалий час виготовляли зі срібла. Традиція нагородження знаком випускника університету залишалася сталою протягом сорока років та припинилася лише під час соціально-економічних перетворень кінця ХХ ст. та з розпадом СРСР [8]. Для радянського періоду характерною також була урочиста церемонія вручення дипломів, яка проходила на факультетах в університеті.

Сьогодні церемонія випуску студентів університету проходить у Харківському національному академічному театрі опери та балету імені Н.В. Лисенка. Обов'язковим елементом свята є урочиста хода випускників, одягнених в мантиї, від головного корпусу університету до театру та церемонія вручення дипломів, яка відбувається в той же день на факультетах. Носіння

мантії магістрами символізує приєднання колишніх студентів до когорти дипломованих та освічених фахівців.

Мантії та конфедератки («сорбонки») відносно нещодавно почали входити в університетську культуру та традицію вітчизняних вищих навчальних закладів, зокрема, вони стали використовуватися й у Харківському університеті та отримали (незважаючи на відсутність попередньої практики їх вжитку) широке розповсюдження. Мантії є міжнародним символом вченості, самовідданого служіння науці [1, с. 14]. Вони разом з чотирьохкутною шапкою-конфедераткою є різновидом академічного одягу. Мантії в Харківському університеті мають право одягати випускники-магістри та керівництво навчального закладу, а також його почесні професори. В більшості випадків носіння мантій надає святковим церемоніям більш урочистого характеру. Мантії магістрів, керівництва і почесних докторів університету значно відрізняються між собою. Більше того, мантії керівників кожного з факультетів та університету мають свої особливі риси (форму, довжину, колір шарфів). Слід відзначити, що культура використання мантії в Україні та країнах Західної Європи має ряд принципових відмінностей. Зокрема, в Харківському університеті немає повсякденних мантій. Парадні мантії одягаються доволі рідко: лише кілька разів на рік (для керівництва університету), один раз для студентів-випускників (як правило, магістрів) та один раз для почесних професорів. Вітчизняна традиція не передбачає носіння на мантіях спеціальних позначок, за якими можна відповідним чином ідентифікувати її власника. Особистих мантій для студентів немає, тому їх видають на факультетах студентам-випускникам на один день для участі в урочистій церемонії випуску, після якої студенти зобов'язані їх повернути.

Останніми роками під час церемонії випуску найкращі студенти університету нагороджуються медалями. На одній стороні медалі міститься повна назва Харківського університету, на іншій – девіз «*Ingenio et moribus*» (з лат. «Талант і порядність»). Крім того, кожен студент університету за бажанням може отримати нагрудний знак випускника Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Концепт знака виконаний в традиційній

манері – він має форму опуклого ромбу, покритого білою емаллю; по краю ромба розташовуються сині емалеві смужки, обрамлені позолоченими бортиками; в центрі знака накладене зображення герба Харківського університету, прийняте на засіданні Вченої ради 27 травня 2004 р. Сучасний знак випускника, незважаючи на слабкість традиції його носіння, є загальнодоступним та доволі популярним серед випускників університету.

Отже, університетські символи та емблеми, з одного боку, є атрибутами університетських обрядів переходу, а з іншого – підтверджують нові соціальні статуси. Використовувані в обрядах переходу символи та емблеми дозволяють зберегти пам'ять про проходження обряду конкретною людиною і задокументувати отримання нею нового статусу. Університетська символіка є своєрідним маркером університетського середовища, який вказує на переваги університетської корпорації та одночасно консолідує її.

Література

1. *Астахова, В. И.* Воспитание на традициях: некоторые вопросы методологии и методики / В. И. Астахова // Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія». – 2008. – Т.14. – С. 7 – 21.
2. *Вишленкова, Е. А.* Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани / Е. А. Вишленкова, С. Ю. Малышева, А. А. Сальникова. – Казань, 2005.
3. *Геннеп А., ван.* Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов / А. Ван Геннеп. – М., 1999.
4. *Добровольская, Л. И.* Знаки и жетоны Петербургского университета / Л. И. Добровольская // Очерки по истории Санкт-Петербургского университета. – 2000. – Т. VIII. – С. 142 – 146.
5. *Морис, Ч. У.* Основания теории знаков. [Електронний ресурс] / Ч. У. Морис. Режим доступу: www.philosophy.ru/library/semiotics/morris_theory_signs.doc/. Доступ – 12.09.2012 р.

6. *Посохов, С. И.* О памяти и памятниках в университетской истории / С. И. Посохов // История и историческая память. – 2012. – Вып. 6. – С. 117 – 131.
7. *Посохов, С. И.* Форменная одежда студентов императорских российских университетов / С. И. Посохов // Университеты. – 2000. – №2. – С. 36 – 43.
8. *Смирнов, И. А.* К истории некоторых знаков и медалей МГУ им. М. В. Ломоносова. [Электронный ресурс] / И. А. Смирнов. Режим доступа: www.ivan-smirnoff.livejournal.com/7552.html/. Доступ – 12.02.2013 г.
9. *Соколов, А. Б.* Текст, образ, интерпретация: визуальный поворот в современной западной историографии / А. Б. Соколов // Очевидная история. Проблемы визуальной истории России XX столетия. – Челябинск, 2008. – С. 10 – 24.
10. *Burke, P.* Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence / P. Burke. – New York, 2006.